

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

С Е Р І Я
«ІСТОРІЯ ТА ГЕОГРАФІЯ»

ВИПУСК 29 - 30

ХАРКІВ
2008

Редакційна колегія: Л. М. Плиско – канд. іст. наук, проф. (відп. ред.); В. Я. Білоцерківський – д-р іст. наук, проф.; А. В. Губа – канд. іст. наук, проф.; В. Д. Козлітін – д-р іст. наук, проф.; М. М. Кучемко – д-р іст. наук, проф.; М. М. Олійник – д-р іст. наук, проф.

*Затверджено вченою радою
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

*Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ №6012 від 28.03.2002*

*Засновник:
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

З 41 Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» /
Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Майдан,
2008. – Вип. 29 - 30. – 247 с.

У збірнику розглядаються деякі проблеми, пов'язані з розвитком освіти, науки в Україні, маловідомі питання із всесвітньої історії, а також подані матеріали з краєзнавчої тематики.

Для наукових працівників, учителів, студентів.

© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2008

© Автори статей, 2008

27. Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі.- К.,1961.- 268 с.; Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. Історико-етнографічна монографія. - К.,1971.
28. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. - Т.І-ІІ.-К.,1991.
29. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні.-Т.1-4.-К.,1993.-94.
30. Круть Ю.З.Хліборобська обрядова поезія слов'ян.-К., 1973.
31. Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Історико-етнографічне дослідження.- К.,1986.-172 с.; Його ж: Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект.- К.,1991.- 224 с.
32. Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. 387. — Зош.2.- Арк.1-29 (Волинь.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Буському, Сокальському, Радехівському, Жовківському р-нах Львівської, Горохівському, Іваничівському р-нах Волинської, Радивилівському р-ні Рівненської обл., 1993 р.); Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. 387. — Зош.3.- Арк.35-61 (Бойківщина.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Сколівському, Турківському р-ні Львівської обл., Міжгірському, Воловецькому р-нах Закарпатської обл., 1994 р.); Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. 431. — Зош.1.- Арк.1-32 (Поділля.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Городоцькому, Чемеровецькому, Дунаєвському, Кам'янець-подільському, Ново-Ушицькому, Вінковецькому р-нах Хмельницької обл., 1995 р.).
Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. 431. — Зош. 2.- Арк.1-13 (Полісся.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень з Овруцького р-ну Житомирської обл., 1996 р.)
Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. 452. — Зош.1.- Арк.1-62 (Полісся. - Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Олевському, Лугинському р-нах Житомирської обл., Рокитнянському р-ні Рівненської обл., 1997 р.).
Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. 452. — Зош.2.- Арк.1-43 (Полісся.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Макарівському, Бородянському, Васильківському, р-нах Київської обл., від автохтонів та переселенців з Чорнобильської зони, 1998 р.).
Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. 452. — Зош.3.- Арк.1-50 (Полісся.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Іванківському, Вишгородському р-нах Київської обл.від автохтонів та переселенців з Чорнобильської зони 1998 р.).
Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. 457. — Зош.1.- Арк.1-95 (Полісся.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Баришівському, Переяслав-Хмельницькому р-нах Київської обл., від переселенців з Чорнобильської зони 1999 р.).
Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. 457. — Зош.2.- Арк.1-61 (Полісся.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Згурівському, Яготинському, Переяслав-Хмельницькому р-нах Київської обл., Пирятинському р-ні Полтавської обл. від переселенців з Чорнобильської зони 1999 р.).
Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. — Арк.1-30 (Бойківщина.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Долинському, Рожнятівському р-нах Івано-Франківської обл, 2001 р.).
Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. — Арк.1-32 (Буковина.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Сокирянському, Кельменецькому, Новоселицькому р-нах Чернівецької обл, 2002 р.).
Архів ІН НАНУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. — Арк.1-45 (Полісся.- Виноградська Г.М. Матеріали польових досліджень у Брусилівському, Радомишльському р-нах Житомирської обл. від переселенців з Чорнобильської зони 2003 р.).
33. Галайчук В. Календарно-обрядовий фольклор Овруччини: огляд мотивів та образів // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1999.- Вип.2. Овруччина.1995.- С.245-276; Кутельмах К.М. "Спасова борода": магія чи реальність?(Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків) // Народознавчі зошити. - Львів, 1996.- 2.-С.118-125; Сокіл Г. Українські обхідні календарно-обрядові пісні: структура, функції, семантика.- Львів, 2004.- 265 с.

Р. І. Філіппенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ Є. К. РЕДІНИМ ЦЕРКОВ І «ЦЕРКОВНОЇ СТАРОВИНИ» м. ХАРКОВА

Професор Харківського університету Є.К. Редін – видатний український і російський учений. Наукова діяльність Є.К. Редіна була пов'язана з церковною археологією. Вчений зробив великий внесок у науку щодо вивчення церковного мистецтва Слобідської України, зокрема Харкова.

Варто відзначити, що дослідник звернувся до вивчення мистецтва Слобожанщини відразу після переїзду до Харкова. Він опублікував роботи «Харьков, как центр художественного образования юга России» (Х., 1894), «Харьковская школа изящных искусств» (Х., 1895) та ін.

Більш ретельно він почав працювати над дослідженням «церковної старовини» Харківської єпархії під час підготовки до ХІІ Археологічного з'їзду, який відбувся у Харкові в серпні 1902 р. Наприклад, на засідання Харківського попереднього комітету, яке відбулося 31 березня 1900 р. Є.К. Редін підготував «Програму для збирання свідень по церковним древностям» [8. С. 25-28]. На засідан-

ні, яке пройшло 26 квітня того ж року, він виступив із доповіддю “Памятники церковных древностей Харьковской губернии”. Представники Харківської єпархії, які були присутні на цьому засіданні, пообіцяли посприяти “...задачам предварительного комитета – по получению сведений о церковных древностях... и самих этих древностей для выставки при археологическом съезде” [8. С. 41]. Доповідь Є. К. Редіна була опублікована в додатку до четвертого засідання Комітету [6].

На XII Археологічному з'їзді Є. К. Редін виступив із рефератом “Религиозные памятники искусств Харьковской губернии” [7].

У рамках роботи з'їзду працювала Виставка, що складалася із 8 відділів. Цікавим є для нас відділ “Памятников церковных древностей”. Він був зібраний і описаний Є.К. Редіним. Експозиція відділу церковної старовини складалася, головним чином, із пам'ятників, які були зібрані в церквах Харківської єпархії [4]. Наприклад, автор описує хрести [4. С. 59, 60, 63] і дарохранильниці [4. С. 87-88] із ризниці Харківського Покровського монастиря. Особливу увагу потрібно звернути на те, що завдяки зусиллям Є.К. Редіна, який з 1893 р. завідував Музеєм витончених мистецтв і старовини, що працював при Харківському університеті, було створено кілька відділів, зокрема церковного мистецтва.

По закінченні роботи з'їзду Є.К. Редін зробив приблизно 300 фотознімків з експонатів Виставки. У 1903 р. ці фотографії були опубліковані у вигляді “Альбома выставки XII Археологического съезда в г. Харькове” [1]. До альбому ввійшли фотографії картин із краєвидами міста та знімки “церковної старовини” Харківських храмів із передмовою Є.К. Редіна, в якій він дає пояснення до усіх фотознімків. Наприклад, описує фотографії з кількома хрестами із ризниці Харківського Покровського монастиря [1. С. 16].

У 1905 Є.К. Редін опублікував дослідження “Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова” [5]. Дослідження храмів міста було проведено на прохання Д.І. Багалія у процесі підготовки до XII Археологічного з'їзду. За дорученням Миської управи Д.І. Багалій займався описом історичного нариса м. Харкова, приуроченого до святкування 250-річного ювілею його заснування [3. Л. 1]. Монографії, присвячені окремим містам ґрунтувалися на багатющій літературі [Наприклад: Левитский И. Город Путивль // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902: В 3 т. / Под ред. Уваровой. – М., 1905. – Т. 3. – С. 121-164 та ін.]. Дослідження Є.К. Редіна увійшло до 11 глави праці Д.І. Багалія та Д.П. Міллера, яка мала назву “Церковь и духовенство”.

Мета дослідження полягала у вивченні церковних пам'ятників міста та їхньої історії. Д.І. Багалій акцентував увагу на тому, що саме ця монографія дала багатющий матеріал для вивчення історії церковної старовини Харкова. Він писав: “По моей просьбе профессор истории искусств в Харьковском университете, известный специалист в области христианских памятников, Е.К. Редин систематически исследовал церковные древности во всех храмах г. Харькова и представил вместе с фотографическими снимками описание их... Таким образом, благодаря отзывчивости почетного профессора история гор. Харькова обогащается не только перечнем всех сохранившихся до настоящего времени в его церквях памятников XVII XVIII вв., но и снимки с них, являющимися в свете впервые, и первым научным описанием их... Приношу за это самую искреннюю, сердечную благодарность проф. Е.К. Редину...” [2. Т. 1. С. 340-341]. Що стосується відомої праці видатного вченого, дослідника церковної старовини, архієпископа Харківського і Охтирського Філарета (Гумілевського) “Историко-статистическое описание Харьковской епархии” (Х., 1859), то в ньому пам'ятники релігійного мистецтва реєструвались, а не описувались, і відповідно не вивчались, на чому й наголошував Д.І. Багалій [2. С. 341]. Але, “список этот, тем не менее, для нас – драгоценный указатель того, что было в убогих сельских храмах и богатых городских...” [6. С. 46], – писав Є.К. Редін.

Робота Є.К. Редіна, що сприяла написанню “Истории города Харькова...”, належним чином була оцінена Харківською Думою. За рішенням Думи, на знак вдячності, вчений отримав дарчий екземпляр книги [3. Л. 60]. Зберігся лист, в якому Єгор Кузьмич висловлює подяку Миській управі за цей дарунок [3. Л. 48].

У передмові роботи “Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова” Єгор Кузьмич розвинув раніше висловлену думку про те, що в церковних пам'ятниках півдня Росії простежується помітний вплив Західної Європи. Дослідник указує на зв'язок між церковними пам'ятниками України та Європи [1. С. 4]. Він констатував, що вплив культури проявляється і в архітектурі церков, у характері живопису, який їх прикрашав, в іконах, іконостасах, у предметах церковного ритуалу, релігійного мистецтва та художньої індустрії. Історик із жалем зауважував, що жодна із дерев'яних церков, побудованих у перші десятиріччя існування міста, не збереглася до нашого часу. Далі автор продовжував: “...судя по некоторым, переданным в видах города Харькова XVIII в... судя по Покровской монастырской церкви каменной, построенной по архитектурному типу

дерев'яних, судя, наконец, по аналогии с многочисленными памятниками деревянной церковной архитектуры, сохранившимися еще на почве Харьковской губ., можно полагать, что деревянная архитектура церквей г. Харькова не имела связи с северорусской архитектурой, а с архитектурой малоросской, памятники которой также до сих пор сохранились в Полтавской, Екатеринославской, Курской губернии, в области Войска Донского. Эта архитектура имеет в свою очередь ближайшую связь с архитектурой Галиции» [5. С. 676-677].

На думку дослідника, у Харківських церквах збереглася незначна кількість пам'ятників церковного живопису та «древних икон». Є.К. Редін наголошував на тому, що в цьому живописі не помітно впливу «севернорусских» шкіл іконопису, які здебільшого притримувалися візантійських традицій. Пам'ятники живопису Харківської губернії дуже близькі до «южнорусской» школи, «которая, находясь под сильным влиянием западной живописи эпохи Возрождения, подражает ее образцам, копирует их, но не рабски, а внося местные черты...» [5. С. 677].

Більш ретельно вчений-мистецтвознавець вивчив кафедральний собор Успенської Пресвятої Богородиці та Покровський монастир.

Починаючи свої дослідження собору Успенської Пресвятої Богородиці, Є.К. Редін здійснив історичний екскурс, вивчив літературу, присвячену храмові. Автор посилається на праці архієпископа Філарета, протоієрея Т.І. Буткевича та інші джерела.

Описуючи зовнішній вигляд собору, дослідник зауважив, що сам «храм в общем сохранил почти тот же внешний вид, что имел в XVIII в. Он выстроен по плану Московского храма Св. Климента» [5. С. 684]. Проте, як відомо, дзвіниця собору була замінена.

Спеціально автор зупинявся на описі іконостасу, який був зроблений за рисунком Растреллі й представляє собою дійствительно украшение собора, являясь лучшим образцом памятника искусства в стиле рококо» [5. С. 684]. На думку Є.К. Редіна «он близок по характеру работы, украшенный к иконостасу в Ахтырском соборе, приписываемому также Растрелли» [5. С. 684].

З-поміж пам'ятників релігійного мистецтва найбільшу увагу вченого привернула ікона Єлецької Божої Матері, вивчення якої автор почав з історичного екскурсу. Історик мистецтва описує ікону, порівнюючи її із пам'ятниками XV-XVII ст.ст. Дослідник вважає, що ікона належить до XVII ст.

Ікона являє собою особливе переведення з чітко вираженою символізацією. «Богородица с продолговатым овалом лица (бледного цвета), в красном хитоне и мафории... Тип ее лица очень напоминает тот, что в западных иконах. Богородица поддерживает обеими руками Христа-Младенца, одетого в красную одежду, благословляющего на обе стороны. Нимб у него и у Богородицы красный. Вокруг Богородицы огненный ореол с пламенем по концам...» [5. С. 688], – пише вчений. Є.К. Редін вивчає й інші наявні в соборі пам'ятники, наприклад: Євангеліє Львівського друку 1636 р., Євангеліє Московського друку 1689 р., Євангеліє Московського друку 1794 р., «с гравюрами более старыми (1764 г.)», чашу (потир) срібну, позолочену, 1777 р., блюдо срібне з орнаментом у вигляді гірлянди 1779 р. та ін.

У другому розділі роботи Є. К. Редін досліджує Покровський монастир – «самое древнее здание в Харькове». Як і раніше, автор починає вивчення монастиря з історії його заснування. Він відзначає, що монастир був закладений у 1726 р. Епіфанієм Тихорським [5. С. 695]. Покровський храм монастиря називався Соборним кафедральним до 1846 р., поки міський Успенський собор не перейменували на Кафедральний Собор. Монастирський храм Покрова Пресвятої Богородиці – прекрасна будівля. Він був освячений у 1689 р. митрополитом Авраамієм [5. С. 696].

Єгор Кузьмич детально описує архітектуру храму. «Монастырский храм является весьма характерным по своей архитектуре; наряду с другими церквами Харьковской епархии он представитель южнорусской... архитектуры. Весьма важно и интересно то обстоятельство, что храм, хотя каменный, но построен по образцу деревянных... южно-русской архитектуры», – відзначає він [5. С. 697]. До аналогічних пам'ятників, за часом і характером роботи, дослідник відносить собор «построенный в время царей Иоанна и Петра Алексеевичей» у м. Ізюмі.

Особливе місце в дослідженні Є.К. Редін відводить вивченню святині собору – іконі Пресвятої Богородиці Озерянської, якій поклонялися не тільки харків'яни, але і все довколишнє населення [5. С. 699]. Як і раніше, ікона досліджується з цікавим екскурсом історичного і художнього характеру. Озерянская Божия Матерь – один из многочисленных переводов типа Одигитрии Божей Матери, известного и в афонской иконописи и в русской... Она стоит в ближайшей связи со многими иконами, происходящими также из Харьковской епархии и несомненно находившимися под влиянием западных памятников искусства, иконописи» [5. С. 701-702], – пише він. Є.К. Редін вважає, що ікона була написана «не раньше XVII в.» [5. С. 702], і є «местного южно-русского происхождения» [5. С. 702].

Серед пам'яток церковного мистецтва Покровського монастиря відзначив два Євангелія – Московського та Київського друку, відповідно – 1698 р. та 1707 р., срібний хрест XVII ст. з мощами Св. Печерських угодників, рельєфне зображення Христа. Автор виділив й інші пам'ятники, що збереглися у Покровському монастирі, наприклад, “четыреконечный кипарисовый крест весьма тонкой резьбы... XVIII в.” [5. С. 705] та ін.

Особливо цікавим є опис церков, які не збереглися до наших днів, наприклад, Миколаївської, Мироносицької та ін.

Крім Собору Пресвятої Богородиці, Покровського монастиря, Мироносицької та Миколаївської церков, автор вивчає Благовіщенську, Дмитрівську, Різдва Христова, Троїцьку церкви, а також церкви Вознесіння Господнього, Воскресіння Христового, Архистратига Михаїла та Каплуновської Божої Матері. Загалом учений дослідив 12 храмів міста.

Як ми бачимо, у своєму дослідженні Є.К. Редін виконав мистецтвознавчий аналіз храмів і пам'яток, побудованих у різних стилях і в різний час, відзначив оригінальність української церковної архітектури. Незважаючи на те, що робота Є.К. Редіна була написана понад сто років тому, вона не втратила свого значення і в наші дні. Праця історика мистецтва була перевидана у “Сборнике статей, материалов и документов, посвященных 140-летию со дня рождения Е.К. Редина” (Х., 2003), а потім разом з іншими роботами, матеріалами й документами була опублікована під загальною назвою “Церкви города Харькова” (Х., 2006).

Список джерел та літератури

1. Альбом выставки XII Археологического съезда в г. Харькове / Под ред. Е.К. Редина. – М., 1903.
2. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): Ист. моногр.: В 2 т. – Репринт. изд. – Х., 1993.
3. ГАХО, Ф.45. Оп.1. Д.2172: О составлении исторического очерка города Харькова по случаю 250-летия.
4. Каталог XII Археологического съезда в г. Харькове. Отдел церковных древностей / Сост. Е.К. Редина. – Х., 1902.
5. Редина Е.К. Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова // СХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 673-736.
6. Редина Е.К. Памятники церковных древностей Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда: В 2 т. / Под ред. Е.К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 44-48.
7. Редина Е.К. Религиозные памятники искусств Харьковской губернии: [Крат. излож. докл.] // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902: В 3 т. / Под ред. Уваровой. – М., 1905. – Т. 3. – С. 339-340.
8. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда: В 2 т. / Под ред. Е.К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1.

М. М. Кучемко

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ У РОКИ НЕПУ

Історіографія історії боротьби з безпритульністю неповнолітніх в Україні та СРСР у роки непу поповнюється новими дослідженнями [1]. Це не випадково. Безпритульність була й залишається надзвичайно гострою та перманентною проблемою. Спроби подолати це соціальне лихо, поки що не увінчалися успіхом. На думку деяких дослідників, рівень безпритульності в Україні тепер не тільки не поступається 1920-м рокам, але й навіть значно перевершує його. Сучасний період переходу до ринкових відносин в Україні та у роки непу в певній мірі перегукуються багатьма загальними рисами, тому досвід вирішення цієї проблеми в 1920-ті роки, безумовно, представляє не лише чисто науковий, але й соціально-практичний інтерес.

На протигагу авторам деяких сучасних публікацій про боротьбу з безпритульністю, які не зуміли (або не хотіли) побачити нічого позитивного в боротьбі із безпритульністю в перші роки Радянської влади, ми вважаємо, що в оцінці форм, методів і результатів цієї боротьби в роки непу однозначно негативний підхід не прийнятний.

Знайомлячись з публікаціями та архівними документами 1920-х років, не можна не помітити, що вони свідчать про небайдуже ставлення Центральних і місцевих органів народної освіти та населення України до дитячої трагедії, про величезну допомогу знедоленим дітям з боку не тільки держави, але й громадськості, робітників і селян, інтелігенції, особливо педагогів різних закладів, у яких не тільки перебували, але й готувалися до нормального трудового життя колишні безпритульні та неповнолітні правопорушники.